ВИВЧЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ГОТОВНОСТІ ДІТЕЙ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

STUDYING AND FORMING SOCIAL READINESS AMONG CHILDREN IN DIFFICULT LIFE SITUATION

У статті розглянуто проблему вивчення та формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей, котрі опинилися у складних життєвих обставинах і відчують значні труднощі в накопиченні та трансляції соціального досвіду.

Проаналізовано результати наукових досліджень, які засвідчують, що розробленню проблеми формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, присвячено недостатньо уваги. Розкрито поняття «соціальна готовність до навколишнього світу» як сформованості здатності до соціального становлення, зумовленої можливостями особистісного розвитку, способами й механізмами засвоєння соціального досвіду.

Визначено два основні компоненти соціальної готовності до навколишнього світу дітей, котрі опинилися у складних життєвих обставинах: соціальну та комунікативну компетентності. Розроблено та підбрано діагностичний інструментарій для дослідження вивчення сформованості компонентів соціальної готовності дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Проаналізовано результати емпіричних даних відповідно до кожного з компонентів соціальної готовності.

За результатами апробації корекційно-розвивальної програми зафіксовано позитивну динаміку формування соціальної готовності у дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах, в обох компонентах.

Експериментальна робота з дошкільниками мала корекційно-розвивальний ефект, оскільки сприяла розвитку соціальної та комунікативної компетентностей, створювала сприятливі умови для їхнього соціального становлення, задоволення актуальних потреб розвитку.

Доведено, що процес соціалізації дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, потребує соціально-психологічної допомоги на всіх рівнях, а формування соціальної готовності таких дітей, активізація власного соціального потенціалу, адекватності у спілкуванні, розкриття здібностей, допомога в самореалізації та самоствердженні є важливими завданнями стимулювання їхнього соціального розвитку.

Ключові слова: діти у складних життєвих обставинах, соціальна готовність, соціальний компонент, комунікативний компонент, соціалізація, соціально-психологічна допомога.

The article considers the problem of studying and forming social readiness among children that found themselves in difficult life situation and find it difficult to accumulate and transmit social experience.

The results of scientific research show that insufficient attention is paid to the problem of social readiness among children in difficult life situation. We define the concept of "social readiness" as the ability for social engagement, which is based on the pace of personal development, as well as methods and mechanisms to assimilate social experience.

We identified social and communicative competence as two main components of social readiness among children in difficult life situation. In addition, we developed and selected diagnostic tools to study the components of social readiness among children in difficult life situation. Then we analyzed the results of empirical data according to each of the components.

The approved correctional and developmental program showed positive trends in both components of social readiness among children in difficult life situation.

Experimental work with preschoolers had a correctional and developmental effect, as it contributed to the development of social and communicative competence and created favorable conditions for their social development, meeting the current developmental needs. The psychological and pedagogical work with children on the development of social and communicative competence is implemented using a variety of interactive methods.

It has been proved that socialization among children in difficult life situation requires social and psychological assistance at all levels, and it is extremely important to form social readiness, activate their own social potential and adequacy in communication, disclose their abilities, as well as assist in self-fulfillment and self-affirmation, stimulating their social development.

Key words: children in difficult life situation, social readiness, social component, communicative component, socialization, social and psychological assistance.

УДК 364.28:37.013.42

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.21>

Калініна Т.С.

к.психол.н.,

доцент кафедри корекційної освіти та спеціальної психології

КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Постановка проблеми. Одним із найважливіших завдань, що стоїть перед Україною як соціально орієнтованою державою, є сприяння розвитку молодого покоління, задоволення його потреб і виконання обов'язків, визначених Конвенцією ООН про права дитини.

Соціальне неблагополуччя дітей є гострою суспільною проблемою і викликом для сучасної соціальної політики. Діти належать до

найбільш вразливих категорій населення, оскільки схильні до ризиків соціального виключення. Завдання підвищення рівня благополуччя дітей є пріоритетом державної політики в Україні.

Внаслідок несприятливих соціальних умов у нашій країні з'являються багато дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах (далі – СЖО): насамперед це діти-сироти,

діти, які залишилися без піклування батьків, діти з багатодітних і малозабезпечених сімей.

Складність завдань, що постають сьогодні перед суспільством у зв'язку з різким збільшенням захворюваності дітей, соціальним сирітством, безпритульністю, зростанням дитячої злочинності, вимагають від органів управління освітою, педагогічної науки нових нестандартних підходів до розв'язання проблем навчання, виховання, оздоровлення, соціального захисту, матеріального забезпечення цих дітей [5].

Сучасний етап розвитку нашої країни характеризується низкою соціальних змін і перетворень. Посилення уваги до розвитку особистості, визнання гуманістичних засад виховання як найбільш відповідних принципам правової держави є однією з передумов повноцінного залучення дітей дошкільного віку, котрі опинилися у СЖО, у систему суспільних відносин. Винятково важливого значення набуває формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей зазначеної категорії.

Важливість розгляду соціального фактору розвитку дітей, що опинилися у СЖО, є одним із пріоритетних напрямів соціально-психологічних технологій навчання та виховання.

Основна увага науковців спрямована на соціальне становлення дитини, яка опинилася у СЖО. Заклад дошкільної освіти відіграє важливу роль у формуванні соціальної готовності до навколишнього світу дітей у СЖО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Соціальне становлення дошкільників висвітлено у працях Г. Абрамової, А. Богуша, Л. Божович, О. Кононко. Концептуальні питання соціального розвитку, виховання й навчання дітей дошкільного віку досліджували В. Кудрявцев, С. Козлова, Л. Коломийченко, Л. Обухова, Д. Фельдштейн. Фактори, засоби та зміст соціального становлення дошкільників описано такими науковцями, як Т. Бабунова, Л. Коломийченко, С. Козлова, Л. Трубайчук.

Аналіз наукових досліджень свідчить, що всі вони містять багатий теоретичний та емпіричний матеріал. Водночас, попри наявність різнопланових праць, нерозв'язаними залишилися питання щодо формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей у СЖО, адже в дошкільному віці дитина, яка перебуває у СЖО, відчуває значні труднощі в накопиченні та трансляції соціального досвіду.

На нашу думку, вивчення та формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей, котрі перебувають у СЖО, залишається поза увагою науковців.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення та формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей, які опинилися у СЖО.

Виклад основного матеріалу дослідження Сім'я виступає ключовим агентом

соціалізації, тому матеріальні, психологічні та інші труднощі, що виникають у сім'ї, впливають на розвиток дитини та її благополуччя.

У соціально-психологічній і педагогічній науці визначають неблагополучні сім'ї, які через ті чи інші причини повністю або частково втратили свої виховні можливості, внаслідок чого складаються несприятливі умови для виховання та розвитку особистості дитини.

До неблагополучних сімей належать: 1) сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт із морально-правовими нормами суспільства; 2) сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; 3) сім'ї зі стійкими конфліктами у взаєминах між батьками, батьками та дітьми; 4) неповні сім'ї; 5) сім'ї зовні благополучні, що допускають серйозні помилки, прорахунки в системі сімейного виховання внаслідок невміння будувати правильні взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури та неосвіченості [3].

Зазвичай вихована за таких несприятливих умов дитина відрізняється негативним ставленням до сім'ї та суспільства загалом, відсутністю потреб у спілкуванні з батьками, конфліктністю, замкненістю, неадекватною самооцінкою.

Нині до категорії дітей, які опинилися у СЖО, відносять дітей із соціально незахищених і неблагополучних сімей. Внаслідок цього необхідно дати визначення поняттю цих дітей і їхню соціально-педагогічну характеристику.

Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» № 966-IV від 19 червня 2003 р. СЖО визначаються як обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самотійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо) [2].

Сім'я, що перебуває у СЖО – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення таких умов, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно.

Такі сім'ї поділяються на три групи:

– сім'ї, у яких виникли проблеми через матеріальні труднощі, а саме: внаслідок безробіття, відсутності житла, необхідності лікування членів родини. Особливо гостро ця проблема постає для багатодітних сімей, одиноких матерів (батьків), у сім'ях, де один із батьків втратив працездатність через хворобу,

випускників інтернатних закладів, малозабезпечених родин;

– сім'ї, у яких виникли складнощі через юридичні проблеми, а саме: через необізнаність щодо своїх прав та обов'язків, брак коштів на відновлення документів (прописки, свідоцтва про народження, оформлення аліментів) тощо;

– сім'ї, в яких виникли психологічні проблеми. Наприклад, із приводу труднощів перехідного віку дитини, у разі повторного шлюбу матері чи батька, у разі гіперконтролю з боку батьків, незадоволення потреби у спілкуванні, насильства з боку одного із членів родини, бездоглядності дитини [3].

Однією із проблем дитини, котра опинилася у СЖО, є низький рівень соціалізації, тобто обмеження мобільності, бідність контактів з однолітками та дорослими, обмеженість спілкування з природою і доступу до культурних цінностей і т. п.

Перебуваючи у СЖО, дитина потрапляє в ситуацію, яка серйозно впливає на її благополуччя, безпеку життєдіяльності та з якої вона не завжди спроможна вийти самотійно. У цьому разі їй потрібна соціально-психологічна допомога [6].

Соціальна значущість та актуальність проблеми зумовили проведення дослідно-експериментальної роботи за темою «Психолого-педагогічні умови соціальної підтримки дітей у складних життєвих обставинах» на базі комунального закладу «Харківський дитячий будинок «Родина» Харківської міської ради» на 2017–2021 рр.

Для якісного проведення дослідно-експериментальної роботи була розроблена Програма дослідно-експериментальної роботи на 2017–2021 рр., визначені об'єкт, предмет, мета, завдання, теоретичні й емпіричні методи, етапи дослідження. З метою підготовки до науково-дослідної роботи за темою експерименту в дитячому будинку відбувся перерозподіл управлінських функцій; був запроваджений моніторинг експериментальної роботи; створені творчі групи; підібрано матеріал для проведення педрад, семінарів; були запроваджені різноманітні форми роботи з батьками дітей, що опинилися у СЖО.

Протягом II (концептуально-діагностичного) етапу дослідно-експериментальної роботи педагогічним колективом розроблено Концепцію, метою якої є теоретичне обґрунтування й експериментальна перевірка ефективності створення та впровадження моделі надання освітньо-соціальних послуг, що передбачає організацію єдиного освітнього простору для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, котрі опинилися у СЖО за умов дитячого будинку.

Протягом III (формульовального) етапу дослідно-експериментальної роботи за темою «Психолого-педагогічні умови соціальної підтримки дітей у складних життєвих обставинах» на базі комунального закладу «Харківський дитячий будинок «Родина» Харківської міської ради» нами досліджувалася соціальна готовність дітей дошкільного віку у СЖО до навколишнього світу.

Включення дитини у СЖО до освітнього простору, навколишнього світу визначається не лише рівнем розвитку когнітивних функцій дитини, але й можливостями особистісного розвитку, способами та механізмами засвоєння соціального досвіду.

Особливості соціалізації дітей, які перебувають у СЖО, негативно відображаються на психічному розвитку дитини, призводять до недовірливих стосунків із дорослими, дезадаптації, емоційної нестабільності тощо. У нашому дослідженні ми розглядаємо соціальну готовність дітей дошкільного віку у СЖО до навколишнього світу, у структурі якої виділяємо два важливі компоненти: комунікативну та соціальну компетентності (рис. 1).

Метою констатувального етапу експерименту було вивчення сформованості компонентів соціальної готовності в дітей у СЖО.

Для дослідження сформованості **комунікативної компетентності** у дітей дошкільного віку у СЖО ми використовували такі методики:

1. Методику «Називання знайомих предметів (12), зображених на картинці (активний словник)»;

2. Методику «Запитати і вгадати» (П. Торренс)» [4].

Перша методика дозволяє виявити словниковий запас, культуру мовлення і мислення, оскільки відповідь має бути достатньо повною, а виконання самого завдання вимагає дисциплінованості мислення.

Загальні результати обстеження дітей за методикою свідчать про особливості лексичної та граматичної складової частин усного мовлення (порушення звуковимови, структури слова, побудови речення, помилки в позна-

Рис. 1. Модель соціальної готовності до навколишнього світу дітей дошкільного віку у СЖО

ченнях предметів), спостерігається мовленнєва пасивність (невизначні відповіді на запитання, які не супроводжувалися додатковими роз'ясненнями або уточненнями).

Діагностика за методикою «Запитати і вгадати», що відображає зацікавленість у новому і невідомому, здатність до співробітництва, прогнозування, адекватності у спілкуванні, засвідчила, що більшість дітей дошкільного віку у СЖО обирають уникнення проблемної ситуації (54,7%), проявляють низький інтерес до нової невідомої діяльності (32,5%), вербальне вирішення проблемної ситуації продемонстрували 12,8%. Досліджувані виконували завдання без вербального супроводу й емоційних вигуків у разі знаходження правильної відповіді.

Отримані результати свідчать про те, що 67% дітей у СЖО демонструють цілковиту безпорадність у комунікації з однолітками, оскільки не здатні вгадати, що призвело до виникнення такої ситуації, до прогнозування причин і наслідків ситуації, самостійно знайти рішення проблемної ситуації, а це свідчить не лише про низький рівень комунікативних навичок, але й про нездатність орієнтуватися у соціальному просторі.

Результати дослідження комунікативної компетентності дітей у СЖО дають змогу говорити про те, що в дітей зазначеної категорії спостерігається несформованість засобів комунікації як із однолітками, так і з дорослими, пошуку шляхів вирішення проблемних ситуацій, що, у свою чергу, негативно позначиться на включенні дитини до життя, адже внаслідок низької комунікативної спроможності дитина ризикує опинитися поза межами дитячого колективу.

Для дослідження сформованості **соціальної компетентності** у дітей дошкільного віку у СЖО ми використовували такі методики:

1. Методику «Бесіда» (модифікація Т.Г. Роменської);

2. Методику «Оціни вчинок» (А. Бомаріс) [4].

Аналізуючи результати проведених методик, робимо висновок про те, що у дітей у СЖО порушення становлення соціального розвитку поєднуються з порушеннями соціально-середовищної адаптації (культури споживання, стану адаптації до умов нового середовища) та недорозвиненням мовлення, відповідно виникають труднощі в розумінні й усвідомленні себе, своїх батьків, подій соціального життя. За результатами проведення методики зафіксовано, що діти у СЖО не вміють будувати й аналізувати взаємовідносини зі значущими дорослими, однолітками. Це, без сумніву, негативно позначається не лише на поведінкових проявах, але й негативно впливає на соціальне становлення дитини у СЖО [1].

У процесі організації експериментальної роботи з формування компонентів соціальної готовності за її компонентами – соціальною компетентністю і комунікативною компетентністю – у дітей у СЖО спеціально розроблена корекційно-розвивальна програма «Сходинки адаптації до навколишнього світу». Програма має допомогти дітям дошкільного віку у СЖО реалізувати власний соціальний потенціал у провідній для них ігровій діяльності й забезпечити умови для входження у соціокультурне середовище.

Мета програми передбачає покомпонентне формування соціальної готовності дітей дошкільного віку у СЖО до навколишнього світу. Програма має допомогти дітям дошкільного віку у СЖО реалізувати власний соціальний потенціал у провідній для них ігровій діяльності й забезпечити умови для входження у соціокультурне середовище. Форми роботи з дошкільниками повинні поєднувати індивідуальну та групову.

Тривалість спільного виконання вправи з дітьми дошкільного віку у СЖО планувалася залежно від індивідуальних можливостей кожної дитини та не перевищувала 10 хвилин. Максимальне навантаження припадало на першу половину дня і не перевищувало 30 хвилин. У середині занять, спрямованих на формування соціальної й комунікативної компетентностей, здійснювалися фізкультхвилинки або руханки.

Програма має чотири блоки: організаційний, підготовчий, корекційно-розвитковий, завершальний.

Блоковий принцип конструювання програми забезпечував її мобільність, змістову визначеність і комплексний характер взаємодії. Кожен із виділених блоків мав свої цілі, зміст, специфічні прийоми та методи роботи.

Перший блок – **організаційний** – має діагностичний характер. Відбувається первинна діагностика сформованості компонентів соціальної готовності.

Підготовчий блок програми включає формування позитивного емоційного контакту дітей дошкільного віку у СЖО до умов формування компонентів соціальної готовності. Під час реалізації завдань цього блоку на групових заняттях враховувалися індивідуально-психологічні особливості кожної дитини, наявний соціальний досвід.

Основною метою **практичного блоку** програми є сприяння адекватному характеру спілкування і взаємодії дорослого з дитиною, створенню розвиваючого середовища та включенню батьків у процес корекційно-розвивальної роботи.

У **завершальному блоці** особлива увага приділялася ефективному процесу адаптації дітей дошкільного віку у СЖО до нових соці-

**Дані розвитку компонентів соціальної готовності дітей у СЖО
до та після формульовального експерименту (ФЕ)**

Рівень сформованості соціальної готовності	Комунікативна компетентність		Соціальна компетентність	
	До ФЕ	Після ФЕ	До ФЕ	Після ФЕ
Високий	15,7%	27,3%	21,7%	29,1%
Середній	31,7%	34,2%	35,4%	39,2%
Низький	52,6%	38,5%	42,9%	31,7%

альних умов. Під час реалізації завдань цього блоку на групових заняттях враховувалися індивідуально-психологічні особливості кожної дитини, наявний соціальний досвід.

Психологічний, корекційно-розвивальний ефект під час проведення формульовального етапу експерименту простежувався під час аналізу кількісних даних, отриманих внаслідок діагностичних зрізів, до і після комплексу корекційно-розвивальних занять. Проаналізовано динаміку розвитку комунікативної та соціальної компетентності дітей у СЖО до проведення формульовального експерименту і після (табл. 1).

Формульовальний етап експерименту засвідчив наявність позитивних змін у розвитку комунікативної компетентності. Зміни відбулися у збільшенні дітей високого (27,3%), середнього рівнів (34,2%) – це демонструє, що дошкільники у СЖО краще стали орієнтуватися в нормах і правилах комунікації, спостерігається більш розвинена практична готовність до взаємодії з оточуючими.

Отримані дані розвитку соціальної компетентності дають змогу констатувати, що високий рівень збільшився (29,1%) у дітей у СЖО, спостерігається позитивна динаміка здатності до співробітництва, спільної діяльності, адекватності у спілкуванні, що сприяло нормалізації особистісного розвитку та соціально-психологічної адаптації.

За результатами апробації програми зафіксовано позитивну динаміку формування соціальної готовності у дітей у СЖО в обох компонентах.

Експериментальна робота з дошкільниками мала корекційно-розвивальний ефект, оскільки сприяла розвитку соціальної та комунікативної компетентностей, створювала сприятливі умови для їхнього соціального становлення, задоволення актуальних потреб розвитку.

Висновки Доведено, що процес соціалізації дітей, які опинилися у СЖО, потребує соціально-психологічної допомоги на всіх рівнях, а формування соціальної готовності таких дітей, активізація власного соціального потенціалу, адекватності у спілкуванні, розкриття здібностей, допомога в самореалізації та самоствердженні є важливими завданнями стимулювання їхнього соціального розвитку.

Отже, зміна ставлення до умов виховання дитини, їхнє покращення здійснюють позитивний психологічний вплив на індивідуальні особливості, змінюючи структурні та змістові характеристики процесів соціалізації дітей зазначеної категорії. Відповідно, у повному обсязі використовуються потенційні можливості дитини, тому необхідно в дошкільному віці намагатися якомога більше розкрити потенціал дитини, а також шляхи його розвитку.

В основу взаємодії сучасного закладу дошкільної освіти та сім'ї покладається співробітництво. Ініціаторами його встановлення має виступати заклад дошкільної освіти. Психолог, соціальний педагог, консультуючи родину дитини у СЖО, усвідомлює, що співробітництво потрібне в інтересах дитини, і в цьому необхідно переконати батьків. Успішному входженню дітей у СЖО у соціокультурний простір сприяє активна участь в освітньому процесі батьків дітей або осіб, які їх заміщують.

Створення оптимальних умов для підтримки соціально незахищених категорій дітей є однією з найважливіших задач сьогодення, що полягає не в ізоляції цих дітей від суспільства, а в їхній інтеграції у соціум через пріоритетність у соціальній політиці сімейних форм виховання дітей-сиріт, ефективну соціально-психологічну підтримку дітей, які опинилися у СЖО.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості : навчальний посібник. Харків : Фоліо, 1996. 237 с.
2. Закон України «Про соціальні послуги» від 19 червня 2003 р. № 966-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.
3. Консультування в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій / авт. кол ; заг. ред. В.Г. Панок, І.І. Ткачук. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2019. 144 с.
4. Лемак М.В., Петрище В.Ю. Психологу для роботи: діагностичні методики. Ужгород, 2012. 615 с.
5. Організація соціальної роботи з дітьми та молоддю, які опинилися у СЖО : практичний посібник для спеціалістів соціальної сфери. Київ : ХХ, 2011. 304 с.
6. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: Метод і техніки : методичний посібник. Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2016. 234 с.